

562 հոգի են հայեր. այդ ողորմելի քանակութիւնը, ի հարկէ, անկարող էր ազգային հաստատութիւններ պահպանել: Եւ այդ հաստատուեց այն տիւրք փաստով, որ Կիպրոսի միակ հայկական հաստատութիւնը՝ «Կիթարան-Որբանոցը», ինչպէս իմանում ենք մի մասնաւոր նամակից, հարկադրուած էր փակուել «գրամական անապահովութեան» պատճառով: «Որբանոցի» բոլոր գոյքերը խնամակալութեան հրահանգով փոխադրուած են Գահիրէ (Նգիպտոս): Տեսնենք այդտեղ ևս, մայր երկրից կրտուած, կարճի են արմատներ գցել և աճել «ազգային» հաստատութիւնները: Կասկածում ենք...

S.

ԹԻԻՐԲԻԱՅԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԸ

Սրանից շուրջ տաս տարի առաջ՝ 1893 թ. մեզ յաջողուեց այցելել Թիւրքիայի մի քանի քաղաքները: Ո՛րքան մօտից էինք ծանօթանում այն տեղերում տիրող կարգ ու սարքի հետ, այնքան մեր մէջ ամրանում էր այն համոզմունքը, որ ուտից մինչև գլուխ փտել, նեխուել է Թիւրքիան:

Ամեն քայլափոխում ամեն ինչ ասում էր, որ տիրող ընդհանուր դրութիւնը չի կարող այլևս երկար շարունակուել և թէ Թիւրքիայի, որպէս մի անկախ պետութեան՝ օրերը արդէն հաշուած են: Պէտք է աւելացնենք որ Թիւրքիայի մասին այդ կարծիքը կարելի էր պատահել թէ Նւրոպայում և թէ Տոյն իսկ Թիւրքիայում: Այն ժամանակ ինձ թւում էր, որ Թիւրքիայի մօտալուտ անկման մասին էլ չի կարող լինել երկու տարբեր կարծիք:

Բայց ժամանակը արագ ընթանում էր և քաղաքական անցքերը Թիւրքիայում քանի գնում սոսկալի կերպարանք էին ստանում: Նւրոպական առաջադէմ մամուլը ամեն օր յայտարարում էր հասարակութեանը Թիւրքիայի սնանկութեանը մասին, աւելի ևս՝ նրա մօտալուտ բաժանման մասին. և, սակայն ոչ Թիւրքիայի բաժանումը, ոչ էլ պաշտօնական սնանկութեան փոթորիկը անցաւ այդ պետութեան վրայով: Ո՛րքան աւելի արեւելքի քաղաքական հորիզոնի

վրայ սաստկանում էր ամպակոյտը, այնքան, կարծես, ամբանում էր նոյն թուրք կառավարութեան քաղաքական դրութիւնը: Դա հակասում էր ընդունուած կարծիքին և տրամաբանութեան, բայց միևնոյն ժամանակ դա փաստ էր և դրա հետ պէտք էր հաշտուել: Ահա հէնց այդ հակասութիւնն է գլխաւորապէս որ ստիպեց մեզ ուսումնասիրել Արևելեան հարցը և մօտենալ նրան զանազան կողմերից և փնտռել թէ ճիշտեղ է այն ոյժը, որ կանգնացնում է Թիւրքիան վերջնական անկումից և պաշտօնական սնանկութիւնից:

Ուսումնասիրելով, որքան միայն ներեցին մեր միջոցները, Թիւրքիայում գոյութիւն ունեցող կարգերը՝ մենք եկանք հետեւեալ եզրակացութեան:

Այն գործօնները, որոնց վրայ թէ հայ և թէ եւրոպական առաջադէմ հասարակական կարծիքը նայում էր իբրև անկման և սնանկութեան գլխաւոր դրդապատճառների վրայ՝ հէնց այդ գործօնները, ասում ենք, ամենից առաջ ուշացնում և ամենից շուտ հեռացնում են խալիֆների հայրենիքը վերջնական բաժանումից ու սնանկութիւնից:

Մեր խօսքը տնտեսական գործօնի և մասնաւորապէս Թիւրքիայի ֆինանսական դրութեան մասին է:

Առաջին հայեացքից շատերը կարող են այս մեր կարծիքը պարագրքսի տեղ ընդունել, բայց դա գուցէ բացատրուի այն բանով, որ շատերի համար Թիւրքիայի տնտեսական ու ֆինանսական կեանքի շատ և շատ կողմերը այնքան էլ պարզուած կամ լուսաբանուած չեն, մասնաւոր եթէ նրանք նայում են արևելեան հարցի վրայ միայն քաղաքական, կրօնական ու ցեղային պրիզմայի միջով:

Թիւրքիայի ֆինանսների հարցը առ հասարակ շատ քիչ է ուսումնասիրուած թէ Եւրոպայում և թէ մասնաւոր Ռուսաստանում ու հայերիս մէջ: Մինչդեռ Թիւրքիայում վերջին տարիներում կատարուած դէպքերից յետոյ, մասնաւոր հէնց մօտ ապագայում սպասուելիք դէպքերի կարեւորութիւնը (Բալկանեան երկրներում) մեզ թոյլ են տալիս կարծել, որ աւելորդ չէ ծանօթանալ սոյն այս հարցի հետ, որը կրկնում ենք արևելեան հարցը ուսումնասիրողներին կարող է մասամբ լուսաբանել, պարզել հարցի մութ մնացած կողմերը: Մեր ուսումնասիրութիւնը մենք բաժանում ենք հետեւեալ մասերի *):

*) Այս հետազոտութեան համար մենք օգտուել ենք հետեւեալ աղբիւրներից 1) Le Marcher Financier par Ar. Raffalowich 2) Bulletins de la Chambre du Commerce à Constantinople 3) Le Livre Jaune 4) Les Fin. de la

Ա. Շրջան առաջին՝ մինչև Թիւրքիայի պաշտօնական սը-
նանկութիւնը.

Բ. Թիւրքիայի ֆինանսները Եւրոպայի հսկողութեան
տակ:

Գ. Տնտեսական կեանք և բէֆորմների անկարելիութիւնը:

Գլուխ I

Երբ 1839 թ. նոյեմբեր ամսին սուլթան Աբդուլ-Ազիզը հրատարակեց իր նշանաւոր «Հաթթի Շէրիֆ—Գիւլիսանէ» ի-
րադէն՝ դա Թիւրքիայի առաջի հանդիսաւոր խոստումն էր որ
անում էր Եւրոպային: Խոստացւում էր մի շարք բարենորո-
գումներ թրքաց կառավարութեան ներքին կեանքի մէջ: Այդ-
պէս՝ կառավարութիւնը համաձայն իր խոստամունքին՝ սկսեց
շինել երկաթուղի, հիմնեց կառավարչական պոստը ու հեռա-
գրատունը, և յանձնուեց եւրոպացիներին—Թիւրքիայի համար
ծրագրներ պատրաստել, որոնց մէջ առաջին տեղը պէտք է
բռնէր պետութեան հպատակ ժողովրդի տնտեսական բարենոր-
ոգումները: Բայց սուլթանը ժառանգել էր իր նախորդի ոչ թէ
միայն վահը, այլ և բոլորովին դատարկ գանձարանը, ուրեմն
այսպէս թէ այնպէս պէտք էր գտնել նիւթական միջոցներ:
Ուստի մի տարի չանցած՝ 1840 թ. տեղի ունեցաւ առաջին մեծ
փոխառութիւնը, որը կառավարութիւնը յանձն առաւ տարե-
կան 12 տոկոսով վճարել: Լոնդոնի դրամատէր Ռիկարդօս՝
Թիւրք կառավարութեան հետ կայացրած յատուկ պայմանների
հիման վրայ, այդ փոխառութիւնը 60 միլիօն ֆրանկից աւել-
ի չպէտք է լինէր: Բայց չնայած այդ պայմանին՝ մի քանի
ամիս չանցած այդ փոխառութեան արժէթղթերը կառավա-
րութեան կողմից շուկայ հանուած էին մօտ 160 միլիօնի. Թիւրք
կառավարութեան այդպիսի «ոչ կորրեկտ» քայլին պէտք է ա-
ւելացնել և այն՝ որ կարճ ժամանակուայ մէջ հրապարակում
յայտնուեցին և բոլորովին կեղծ արժէթղթեր: Իբրև հետևանք
այդպիսի բարբարոս «փոխառութեան» եղաւ այն, որ կառավարու-
թիւնից բաց թողունած և անգլիական դրամատէրից վաւերացած

Turquie par Morravitz; 5) «Taims»—1895—96, և Diplomatie and Consulars re-
ports, Foreigns Office, London; 6) Handelsarchiv 1898 թ. և ուրիշները: Շտա-
պում ենք աւելացնել, որ ամենէին յաւակնութիւն չունենք կարծելու որ
այս ուսումնասիրութիւնը գիտական կողմից պակասութիւններ չունի: Շատ
կարևոր հարցերի վրայ կարելի էր գուցէ աւելի երկայն կանգ առնել, իսկ
այն հարցերը որոնց մասին խօսւում է, հաղիւ լուտաբանել ենք երկու-ե-
րեք խօսքով:

արժէթղթերը ամենակարճ ժամանակի ընթացքում կորցրին իրանց նախնական արժէքը և հարիւր ֆրանկ արժող թղթերը կարելի էր գնել սարրաֆների մօտ 10—15 ֆրանկով:

Այդպիսի անել դրութիւնից ազատուելու նպատակով կառավարութիւնը հիմնում է «կայսերական բանկ» 25 միլիօն պիաստր դրամագլխով (պիաստրը՝ 8 կոպէկ): Բայց նոր հիմնարկութեան անուան էր միայն «բանկ», որովհետեւ ոչ մի բանկային գործունէութիւն նա ցոյց չտուեց, ոչ էլ կարող էր տալ. կառավարիչների տգիտութիւնը հասնում էր մինչև այն աստիճանի, որ կարծում էին, թէ իբր խնդրելով ու աղաչելով հասարակութիւնը հաւատք կ'ընծայէ պետական արժէթղթերին և աւելի թանգ կը սկսէ գնել այդ թղթերը: Այդ «բանկը» մի քանի ամիս անաշոյղ ձեռնարկութիւններ անելուց յետոյ, իր մայր դրամագլխից զատ, այլ ևս 35 միլիօն պիաստր կորցնելուց յետոյ փակում է իր դռները: Կորցնելով այդպիսով 60 միլ. պիաստր՝ Թիւրքիան էլ չէր մտածում նորանոր ֆինանսական փորձեր անելու և նա գտնւում էր իր առաջին անանկութեան նախընթաց օրը, երբ կարծես պատահամբ նոր գէպքերը դուրս բերին նրան այդ անել դրութիւնից:

Դա 1855 թ. էր, երբ յայտարարուեց Ղրիմի պատերազմը: Թիւրքիան միացաւ երկու մեծ պետութիւնների հետ և կարճ ժամանակուայ ընթացքում իր կարգադրութեան տակ արդէն ունէր և նաւատորմիդ և տասնեակ միլիօններ: Իսկապէս այդ օրից է, որ նա մտնում է եւրոպական պետութիւնների կոմբինացիայի մէջ, որով և բացւում է Թիւրքիայի համար մի լայն ասպարէզ նրա ապագայ արտաքին փոխառութիւնների համար: Այդ օրից Պարիզի և Լոնդոնի բօրսաները ընդունում են իրանց ժողովներում թրքաց արժէթղթերը, այդ օրից և սկսւում է, իսկապէս, Թիւրքիայի ֆինանսների պատմութիւնը:

Ոչ մի բան այնքան հեշտ չի տրւում մարդու, որքան պարտք անելու գիտութիւնը, ասում է արևելեան առածը: Եւ Թիւրքիան՝ սկսած յիսնական թուականներից ամբողջովին տրւում է փոխառութիւն անելու սպորտին, մանաւանդ որ փողի առատութեան պատճառով՝ Եւրոպան ուրախութեամբ էր ընդունում թրքաց արժէթղթերը: Այդպէս, օր. Թիւրքիայի նոր զաշնակիցներից մէկը՝ Անգլիան 1856 թ. պատրաստ է նրա համար 30 միլ. ըուրլու փոխառութեան 6 տոկոսով. պարտքը ապահոված էր Թիւրքիայի կողմից Եգիպտոսի եկամուտով: Մի տարի չանցած՝ Անգլիան և Ֆրանսիան միասին ընդունում են

Թիւրքիայի նոր փոխառութիւնը 50 միլ. բուրլու, 4 տոկոսով:

Բայց եթէ արտաքին փոխառութիւնները մեծ օգուտ են տալիս կարգին և տնտեսապէս կազմակերպուած պետութեան, նոյն փոխառութիւնները համարեա ոչ մի օգուտ չեն ներկայացնում Թիւրքիայի նման երկրներին, վերջինիս ազգաբնակչութեան շահերի տեսակէտից. ուստի այդ նոր փոխառութիւնները ոչնչով էին կարող գոհացնել ժողովուրդը: Այդպէս չնայած փոխառութիւններին՝ ամենակարճ ժամանակամիջոցում կառավարութեան գանձարանի յատակը էլի դատարկ էր երևում: Բայց քանի որ կարելի չէր ապրել դատարկ գանձարանով, ուստի կառավարութեանը պէտք էր մի ելք. և իսկապէս նա գտաւ մի շատ՝ իր համար բնորոշ ելք նւթական ներդրութիւնից ազատուելու համար: Թրքաց կառավարութիւնը գնեց մի լաւ տպագրական մեքենայ և սկսեց թղթէ փողեր պատրաստել. ամենակարճ ժամանակուայ մէջ նա թողեց 150 միլիօն ֆրանկի այդ թղթէ փողերը և դրանցով իր առօրեայ ծախսերն սկսեց հոգալ:

Սակայն այդ էլ դեռ բաւական չէր: Պետական ամեն մի նախարարութիւն առանձին առանձին իր կողմից էլ տալիս էր մի տեսակ «գրաւական վկայագիր» առանց հոգս տանելու իր թողած վկայագրի գոնէ գումարը յայտնել պետական ընդհանուր գանձապետին: Պետական պարտքերը այդպիսով այն աստիճան մեծանում և կուտակուում են միմեանց վրայ, որ ֆրանսիական դեսպանը իր կառավարութեան անունից Արդիւլ-Մէջիդի ուշադրութիւնն է դարձնում այդպիսի տարօրինակ ֆինանսական դրութեան վրայ:

Արդիւլ-Մէջիդը ուրիշ ելք չի գտնում, եթէ ոչ հրատարակել մի նոր իրադէ, որտեղ պետական ծառայողներին լուրջ ուշադրութիւնն է դարձնում այն բանի վրայ, թէ պետական փողերը պէտք է խնայողութեամբ գործադրուեն: Բացի այդ՝ սուլթանը իր իրադէում առաջարկում է կրճատել պալատական ծախսերը:

Զուգընթացաբար սրա հետ կառավարութիւնը հաստատում է մի մշտական ելեմտից սիստեմ, պետական ծախսերի ու մուտքերի համար: Հաստատում է նոյնպէս պետական վերաստուգող յանձնաժողով: Այդ բոլորից յետոյ հրատարակում է նշանաւոր «Հաթթի Հումայուն» իրադէն, որը իր մէջ այնքան բարենորոգումներ էր խոստանում, որ կարծես մի տեսակ թրքաց «Մարդկային իրաւունքների դեկլարացիա»—լինէր: Այդ իրադէն բաց էր անում Եւրոպայի դրամատէրերի առաջ «գործի» լայն և փայլուն հորիզոն: Իրադէում խօսուում էր և

ճանապարհների կառուցման մասին և ծովափների, նեղուցների, այգետեղ խօսք կար և առևտրական բանկերի մասին և ուրիշ «դրանց նման հիմնարկութիւնների, որոնք ընդունակ են բարենորոգել երկրի փողային և ֆինանսական միատեմը»։ Ի վերջոյ «Հաթթի Հումայուն»-ը խոստանում էր ոչնչացնել այն ամենը, ինչ խոչընդոտ է հանդիսանում վաճառականութեան և երկրագործութեան կանոնաւոր զարգացման, և այդ բոլորին համեմուտ համար խոստացւում էր որ «Թիւրք կառավարութիւնը ամեն ջանք գործ կը դնէ օգտուել Եւրոպայի գիտութիւնից, գեղարուեստից և... կապիտալներից»։

Եւ ամենևին զարմանալի չէ, եթէ այդքան խոստումներից յետոյ Կ. Պոլիսը rendez—vous է դառնում եւրոպացի խոշոր ձեռնարկող կապիտալիստների համար։ Շտապով պատրաստւում և առաջարկւում են զանազան կողմից նորանոր ծրագիրներ Թիւրքիայում իրագործելու նպատակով։ Բայց այդ բազմաթիւ ծրագիրներից միայն մի քանիսը ընդունւում են Թիւրք կառավարութեան կողմից. այդպէս՝ երկաթուղիի կոնցեսսիաներ, որոնց մասին դեռ խօսք կը լինի այստեղ առանձին։ Թիւրքիայի հանքերը շահագործելու առաջարկը կառավարութեան կողմից մերժուեց, ինչպէս մերժուեցին և նոյնանման ծրագիրներ, որոնք ընդունակ էին երկիրը արդիւնաբերութիւնը զարգացնելու։ Պալատում ամենամեծ ուշադրութեամբ վերաբերւում էին միայն այն ծրագրներին, որտեղ այս կամ այն ձևով առաջարկւում էր նաղդ փող կամ փոխառութիւն։ Այդ տեսակ առաջարկութիւնները իհարկէ իսկոյն ընդունւում էին և պետական պարտքերը դրա հետ միասին մեծանում էին անսահման։ Պալատական ծախսերի և փարթամութեան վերջ չկար։ Բանը հասաւ այնտեղ, որ մինչև իսկ եւրոպական պետութիւնները չափազանց էին համարում սուլթանի պալատական ծախսերը։ Այդպէս՝ Նապոլէօն III-ը դը այդ առթիւ մի օր իր զարմանքը յայտնեց Թրքաց դեսպանին. իսկ վերջինս իսկոյն իմաց տուեց սուլթանին։ Եւ մինչդեռ դեսպանը ամեն օր դողում էր, որ իրան չզրկեն պաշտօնից, Սուլթան Ապդ-իւլ Մէջիդը մի նոր իրագէ է հրատարակում, որտեղ խորհուրդ է տալիս իր ազգականներին ու պալատականներին ուշադրութիւն դարձնել տնտեսութեան վրայ։ Բնորոշ է նոյնպէս և այն, որ սուլթանը իր իրազէում առանց քաշուելու դիմում է առևտրական տներին յայտարարելով նրանց, որ պալատի պատուէրները առանց իր ստորագրութեան չընդունուեն խանութպանների կողմից, «հակառակ դէպքում նրանք չեն ստանալու ապրանքների փողը»։

Իրադէում խստիւ արգելւում էր հարեմին էլ, որ հարե-

մականները աւելորդ ծախսեր չանեն. ամեն ոք պէտք է տընտեսէր պալատական ծախքերում: Գլխաւոր հսկողութիւնը պալատական ծախսերի վրայ յանձնուում էր... պատերազմական միջիւտրին:

Այդ իրադէս ահագին ազմուկ բարձրացրից հարեմում և միջիւտրների շրջանում: Եւ ահա սկսւում է «տնտեսութիւնը»: Նախ և առաջ բոլոր միջիւտրութիւններում վճռում են զանազան գործի համար եկող մարդկանց չիւրապիրել ընդունուած մի բաժակ սև դափէյով, ապա՝ հարեմի նարգիլէների քանակութիւնը նոյնպէս՝ կիսով չափ փչացնում են: Մեծ վէզիւրը փոխանակ 12 նաւավարի՝ վճռում է միայն երեքով բաւականանալ Բոսֆորի վրայով անցնելիս: Այս և սոյնանման բարենորոգումներով ու տնտեսութեամբ՝ սուլթանը և նրա շրջապատողները երազում էին բարուգեղ պետական ֆինանսների դրութիւնը. մինչդեռ միլիոնները անվերջ ծախսւում էին պատերազմական և այլ միջիւտրութիւններում այնպիսի բաների վրայ, որոնք իրանց ետեից ոչ մի հետք չէին թողնում... Ծիշտ է՝ պէտք է ասել և այն, որ այդ՝ ամեն քայլափոխում տնտեսութիւն փնտռող բեժիմը տեկց մինչև նոր փոխառութիւն: Եւ իսկապէս, քանի որ տնտեսութեան անհրաժեշտութիւնը ընդունուած էր պաշտօնապէս, ուստի միամիտ եւրոպացի դրամատէրերը կարելի համարեցին նոր փոխառութիւն անել Թիւրքիային: Անգլիայի Դենթօ և Պեմիս դրամատուներ յանձնառու եղաւ 50 միլ. բուրու թրքաց նոր փոխառութեան. ճիշտ է՝ ամեն մի 100 ֆրանկի փոխարէն արժեցնելով 60 ֆր. և բացի այդ՝ 6 տոկոս ամեն մի 100 ֆր. առնուանական գումարից: Այդ աստիճանին էր հասել թրքաց ֆինանսների վարկը: Բայց բաւական էր, որ այդ փոխառութեան ոսկիները հասնէին Կ. Պոլիս, և ահա այնտեղ ամենքը մոռանում են իրանց վճռած տնտեսութեան մասին և նորից սկսւում են նորանոր շուայլ ծախսեր: Նորից թրքաց փողը կորցնում է իր արժէքը, նորից պետական ֆինանսների վարկը սկսւում է տատանուել: Չկար կանոնաւոր հաշուապահութիւն և հսկողութիւն ծախսերի վրայ. ամեն ոք գողանում էր և եթէ միայն բարձր պաշտօնեայ էր—երբէք չէր պատժւում: Այդպէս՝ պալատական գանձապահը ամենեւին չէր կարող յիշել, թէ ո՞ր է ծախսել պետական 25 միլիոն պիաստրը. այդ «մոռացութեան» համար նրանք զրկւում են իր պաշտօնից և դրա փոխարէն սուլթանը յանձնում է նրան դատաստանական բարձր պալատի նախագահի պաշտօնը. վերջի պաշտօնը իսկապէս նախկին պաշտօնից շատ աւելի բարձր էր համարւում...

Մինչ այս մինչ այն, պետական ֆինանսները նորից նեղութեան մէջ են ընկնում. պէտք էր անպատճառ մի ելք գտնել: Փաստերը ցոյց էին տալիս, որ կայ, սակայն, մի միջոց. այն է՝ հրատարակել մի մանրիֆեստ կամ իրադէ. այդ միջոցը միշտ կարողացել է թէ եւրոպացիներին և թէ թուրք հպատակներին եթէ ոչ գոհացնել, գոնէ հանգստացնել: Եւ իսկապէս հրատարակւում է մի նոր իրատէ, ուր սովորական հայրական հոգատարութեամբ ասւում է, թէ անհրաժեշտ է ժողովրդի դրութիւնը լաւացնել, եւրոպական քաղաքակրթութիւնից օգտուել... մի խօսքով մի շարք խոստումներ, որով եւրոպական հասարակական աչքին փչւում էր սովորական թողը, որպէսզի եւրոպական փողատէր հասարակութիւնը աւելի հաւատով վերաբերուէր թրքաց ֆինանսներին: Չպէտք է մոռնալ, որ թրքաց արժէթղթերը բաժանւում էին գլխաւորապէս այդ եւրոպական հասարակութեան շրջաններում՝ բանկերի ու բանկատէրերի միջնորդութեամբ: Ուստի այդ հասարակութեան լաւ կարծիքը գրաւական էր ապագայ փոխառութիւնների համար:

Յոյց տալու համար, որ Թիւրքիայում շատ են զբաղուած ֆինանսական դրութեամբ, հրաւիրւում են եւրոպայի ֆինանսիստները, որոնք ահագին դժուարութեամբ կարողանում են նախահաշուի սխտեմ կազմել: Աչքի է ընկնում նրանց համար այն տարօրինակ երեւոյթը, որ ոչ մի մինիստրութիւն, ոչ իր ծախքերի վաւերաթղթերը ունի, ոչ էլ գիտէ թէ ժողովրդապէս տարեկան ինչ մուտք պէտք է ունենայ: 1860 թ. առաջին անգամ ծրագրւում է թիւրքաց պետութեան նախահաշիւը, որից երևում է մուտք 1,200,000 պիաստր. ելք 1,950,000 պիաստր. այդպիսով սպասւում է ուրեմն 700 միլիօն պիաստր դեֆիցիտ:

Դեֆիցիտը փակելու համար յանձնաժողովը վճռում է դիմել Պարիզի երկու բանկերին՝ նոր փոխառութիւն խնդրելով: Թիւրք կառավարութիւնն էլ ձեռնում է, թէ իբր լուրջ գործերով է զբաղուած և նշանակում է «Ֆինանսների Բարձրագոյն Խորհուրդ»: Միևնոյն ժամանակ եւրոպական դեսպաններից ամեն մէկը իր ծրագիրն էր առաջարկում Թիւրքիային: Ֆրանսիան առաջարկում էր առևտրական պալատներ հիմնել Կ. Պոլսում, Աւստրիան—նոր փոխառութիւն՝ ապահոված՝ Թիւրքիայի հողերով. Անգլիան—փոխառութիւն եւրոպական հսկողութեան տակ և այլն:

Ամենքի համար այստեղ աչքի է ընկնում այն փաստը, որ այդ ժամանակ, առաջին անգամ, ճիշտ է թէ և իր սաղմում, խօսք է լինում Թիւրքիայի ֆինանսները դնելու եւրոպական ներկայացուցիչների հսկողութեան տակ. միևնոյն ժամա-

նակ երևում է որ ինքը Թիւրքիան անկարող է իր սեփական երկրի տնտեսական կեանքը կառավարել: Միտք է ծագում նոյնպէս մինչև իսկ մի միջազգային փոխառութիւն աւել, այսինքն փոխառութիւնը միաժամանակ բաժանել—զանազան երկրների բանկերի մէջ:

Բայց որովհետև պետութիւններից ամեն մէկը ուրիշի առաջարկած ծրագրի մէջ տեսնում էր իր «ապագայ շահերի» որոշ խոչնդոտներ՝ ուստի և դեսպանները միայն միմեանց դէմ անվերջ ինտրիգներ էին լարում, աշխատելով «պատառը» իրանց ձեռքը ձգել: Այդ շրջանի դեսպանական գրութիւնները և հեռագիրները ուղղուած իրանց կառավարութիւններին՝ աւելի նմանւում էին մերձ իմա հիւանդի ամենօրեայ բուլլետեններին, քան թէ դիպլոմատիական ղեկուցումներ: Թիւրքիայի գրութիւնը վատթարանում էր նոյնպէս և այն բանից, որ նրա զինւորները ապստամբութեան նշաններ էին ցոյց տալիս ոռճիկ չստանալու պտտճառով: Զպէտք է մոռանալ, որ նոյն ժամանակները Թիւրքիայի գաւառներից մէկում, Լիբանում, խլտումներ էին տեղի ունենում, մինչդեռ օգնութիւն Թիւրքիան չէր տեսնում ոչ մի կողմից:

Բարձրագոյն Դուռը մոռացած ինքնասիրութեան ամենատարրական պահանջները՝ ամենաստոր ձևերով դիմեց մի քանի անգամ անգլիական և ֆրանսիական պետութիւններին՝ խնդրելով նրանցից որևէ կերպով օգնել իրան: Բայց այդ պետութիւնները ինչ կարող էին պատախանել եթէ ոչ այն, որ ամեն ինչ կախուած է դրամատէրերից և բորոսայից:

Ֆինանսների մինիստր Ալի փաշան արդէն պատրաստում էր մի ծրագիր, որով Թիւրքիան յայտարարելու էր իրան սնանկացած, երբ ֆրանսիական մի փողային սինդիկատ օգնութեան է հասնում: Թիւրք կառավարութեան, առաջարկելով վերջինիս մի մեծ փոխառութիւն: Այդ փոխառութեան պայմանները հետեւեալներն էին. տալ Թիւրքիային 400 միլ. ֆր. տարեկան 6 տոկոսով և 36 տարուայ ժամանակամիջոցով. այդ փոխառութեան արժէթղթերը սինդիկատը դնում էր 53-ով—փոխանակ 100 ֆր. անուանականի. այլ խօսքով ամեն մի 100 ֆրանկի փոխարէն էապէս տրւում էր Թիւրքիային միայն 53 ֆր. իսկ Թիւրքիան տալիս էր 6 տոկոս տարեկան՝ ընդունուած անուանական գումարի համար, թէև փաստօրէն օգտուել էր միայն գումարի կիսով:

Այդ փոխառութիւնից առաջ եւրոպական «բանիմաց» մամուլը, յայտնի բան է, ցոյց է տալիս, որ Թիւրքիայի ֆինանսները երեւի դրութեան մէջ են, թէ երբէք չպէտք է վա-

խենալ Թիւրքիայից, թէ ինքը—Անգլիան 20 միլիարդ պարտք ունի, թէ համեմատած երկրի մեծութեան ու եկամուտի հետ Թիւրքիայի պարտքը իսկապէս մի չնչին բան է կայլն:

Այդ վարձուած մամուլը ի հարկէ մոռանում էր յիշեցնել այն իրողութիւնը, որ գաղտնիքը պարտքերի քանակութեան մէջ չէր. թէ Անգլիան յայտնի էր, որպէս մի կառավարութիւն, որ առաջնորդում է ֆինանսական ամենակարևոր սխտեմով ու հաշուետւութեամբ, մինչդեռ Թիւրքիայի ֆինանսները մի քառ տէին: Խնչ և է. չնայած այդպիսի լայն բեկլամներին՝ եւրոպական միջին փողատէր հասարակութիւնը այդ արժէթղթերից գնեց միայն մի երրորդ մասը, այն է 133 միլ. Ֆրանկի. միւսի համար պահանջ չկար: Բայց այդ բեկլամները օգնեցին այն բանին, որ դրանից յետոյ վերջնականապէս հիմնուեց նըշանաւոր Բանկ-Օտտոման-ը (Banque-Ottomant)—Թիւրքաց կայսերական բանկը, որի բաժնետէրերը գլխաւորապէս Ֆրանսիացիք, անգլիացիք և աւստրիացիք էին: Բայց հէնց որ հիմնւում է բանկը՝ Թիւրք կառավարութիւնը նոր փոխառութիւն է անում 80 միլ. Ֆր.—6 տոկոս և 60 Ֆր.—փոխարէն անուանական 100 Ֆր. արժէթղթերի: Այդպիսով փոթորիկը մի անգամ ևս անցնում է Թիւրքիայի կողքից, առանց նրան դպչելու:

Բանկ-Օտտոմանի հիմնարկութեամբ Եւրոպայի տնտեսական շահերը քանի գնում աւելի և աւելի միանում ու խառնւում, ձուլւում են Թիւրքիայի սեփական շահերի հետ. մի բան, որ անքան տենջալի էր Թիւրք կառավարութեանը:

Կարելի է համարձակ ասել, որ եւրոպական ու թրքական տնտեսական այդ համերաշխութիւնը, 19-րդ դարու ընթացքում մի քանի անգամ ազատեց Թիւրքիային վերջնական բաժանումից:

Այդ նորակազմ կայսերական բանկին, որ կառավարութիւնից մի անկախ մարմին էր ներկայացնում, իրաւունք էր տրուած իր ստորագրութեամբ և իր պատասխանատւութեամբ բաց թողնել թղթէ փողեր: Եւ շատերը Եւրոպայում կարծում էին, որ Բանկ-Օտտոմանի հիմնուելով՝ նոր փոխառութիւններ էլ չէին կարող տեղի ունենալ: Այդպէս կարծողները, ի հարկէ, չարաչար սխալուեցին:

Կարճ ժամանակուայ ընթացքում տեղի ունեցան նորից մի քանի փոխառութիւններ, որոնց ընդհանուր գումարը հասնում էր մօտ մի միլիարդ Ֆրանկի: Դանայոսի անտակ տակաւի կլասիկական առասպելը, կարծես, առաջին անգամ իրական փաստի ձև էր ստացել, մարդկային պատմութեան մէջ: Թիւրքիայի անտակ գանձարանում անվերջ լցւում էին միլիոն-

ները և սակայն կարճ ժամանակուայ ընթացքում դատարկուած էր գանձարանը:

Ճիշտ է՝ շնորհիւ անվերջ փոխառութիւնների՝ մասնաւոր ժարդկանց ու առևտրական մի քանի տների գործերը շատ լաւ էին գնում: Մեծ եկամուտ էր տալիս և Բանկ-Օտտոմանը իրակցիօներներին, ինչպէս և Բարոն Հիւշի շինած երկաթուղիները—մի խօսքով որոշ դասակարգ Կ. Պոլսոյ վրայ նայում էր իբրև մի երկրորդ Կալիֆոռնիայի վրայ:

Բայց որովհետև յայտնի չէր, թէ միլիօնները ուր էին գնում, ուստի անհրաժեշտ էր նախօրօք մտածել նոր փոխառութիւնների մասին: 1873 թ. երբ տեղի է ունենում Վիեննայի նշանաւոր տնտեսական կրիդիալը, որը միանգամայն անդրադառնում է ըոլոր երկրների տնտեսական կեանքի ու դրամատէրների վրայ, ոչ ոք էլ ցանկութիւն չի յայտնում հետաքրքրուել թրքական ձեռնարկութիւններով: Ռաշիդ փաշան մի պաշտօնագրով իմաց է տալիս պետութիւններին, որ սուլթանը մօտ ապագայում հրատարակելու է մի իրարէ, որից պէտք է երևայ, որ կառավարութիւնը մեծացրել է հողային տուրքերը, հանքերի կոնցեսսիաներ է տալու եւրոպացիներին, հետևապէս նոր տուրքերի աղբիւր է բացուելու: Դրանով մինիստրը ի հարկէ ցոյց էր տալիս, որ Թիւրքիայի եկամուտը մեծանալու է, որը հետևապէս իր կողմից թոյլ է տալիս և նոր փոխառութիւններ անելու:

Սպասելով լաւ լուրերի եւրոպայից, կառավարութիւնը, ի միջի այլոց, փոքրիկ փոխառութիւններ է անում տեղական հայ և յոյն բանկատէրերից՝ վճարելով նրանց 1½ տոկոս ամսական և կառավարութիւնը իրան շատ երջանիկ է զգում, երբ յաջողում է նրան մի որևէ տեղից պոկել մի քանի տասնեակ հազար ֆրանկ:

Բայց ամեն բան պէտք է սահման ունենար, մասնաւոր «փոխառութիւնների շատրուանը»: 1875 թ. հրատարակում է սուլթան Աբդուլ-Ազիզի իրադէն, ուր յայտարարւում է, որ կառավարութիւնը առաջիկայ հինգ տարուայ ընթացքում կարող է վճարել իր օբլիգացիաների (արժէթղթերի) տոկոսի միայն կէսը, բայց Շորպէս զի, ասւում էր, եւրոպացիների շահերը չզոհուին՝ մենք կը թողնենք 5 տոկոսանոց նոր օբլիգացիաներ և դրանցից ստացուած փողով կը վճարենք տոկոսի մնացեալ մասն էլ:

Այդ յայտարարութեան հետ զուգընթացաբար շարուած էին մի շարք ճոճօան ֆրագներ «կառավարութեան սուրբ պատահանութիւններին», «եւրոպացիների շահերի պահպանման» և

այլն ի մասին. բայց գործի էութիւնը, իհարկէ, դրանից չէր փոխուում. դրանով յայտարարուում էր սնանկութիւն: Ծիշտն ասած գէպքերը այլ բան չէին էլ կարող պատրաստել և ամեն ինչ գէպի այդ էր ընթանում: Մի բեժիմ որ ապրում է նորանոր պարտքերով, բեռնաւորուած՝ աստիճանաւորների անազին բանակով, իւրացած բռնապետական սկզբունքներով, անընդունակ որեւէ բարենորոգումների, առանց որեւէ տնտեսական սիստեմի ու հաշուետւութեան՝ ճակատագրօրէն պէտք է գլորուէր սնանկութեան անդունդը: Եւ զարմանալի բան. այդ ճգնաժամը՝ ինչպէս յաճախ է պատահում, երեան եկաւ հէնց այն րոպէին, երբ աւելի քիչ, քան երբէք, կարելի էր այդ սպասել: Ուստի 1875 թ. իրադէն մի չտեսնուած ցնցում յարուց Ներոպայում: Թիւրքիայի տարեկան վճարելիք միայն տոկոսների գումարը հասնում էր 318 միլ. ֆրանկի, որից 280-ը արտաքին, իսկ մնացեալը ներքին փոխառութիւններից: Թիւրքիայի պարտատէրներն էին ֆրանսիացիք, անգլիացիք և իտալացիք—ապա զւլիս էին և միւս ազգութիւնները՝ գերմանացիք, աւստրիացիք և այլն—բացի ռուսից. դրանց թւում էր նոյնպէս իրրե բաւականին խոշոր պարտապահանջ և վատիկանը, որ թրջաց արժեթղթերի մէջ էր դրել Ս. Պետրոսի աթոռականած փողերը:

Ներոպայի հասարակութիւնը մանաւանդ անախորժ զարմացած էր այն բանից, որ Թիւրքիան, հակառակ իր սովորութեան, այս անգամ պարզ և կտրողակի յայտնում էր սնանկութիւնը: Մոհամետի յաջորդի այսպիսի կտրողական բացատրութեանը, ասում ենք, ոչ սովոր էր և ոչ պատրաստ կապիտալիստ Ներոպան, ուստի զարմանքը փոխուեց պանիկայի, որ էլ չափ ու սահման չունէր:

Քսան տարուայ ընթացքում Թիւրքիան արել էր երկու և կէս միլիարդ ֆրանկի պարտք: Այդ թուի յանդիման չգիտես ի՞նչ բանին աւելի զարմանալ՝ անդեօք երոպական հասարակութեան միամտութեան, թէ Թիւրքիայի պարտքեր անելու արուեստին, այն էլ առանց մի որեւէ շօշափելի հետք թողնելու: Ամբողջ գումարից հազիւ տաս տոկոսը գործածուում էր հասարակական շահաւէտ ձեռնարկութիւնների վրայ. (1250 վերստ երկաթուղի ճանապարհ):

Մնացեալ ամբողջ գումարի արդարացման համար կարելի էր ցոյց տալ Բոսֆորի ափում մի քանի գեղեցիկ պալատներ և մի քանի ժարտանաւեր, որոնք սակայն թնդանօթների և կամ մեքենաների անհրաժեշտ մասերից զուրկ էին:

Մինչդեռ Թիւրքիայի պարտատէրերը սպասում էին վճա-

ընկեր տոկոսների երկրորդ մասին՝ հասնում է այդ ժամանակամիջոցն էլ. բայց այդ երկրորդ մասն էլ չի վճարւում. այդպիսով թէ էապէս և թէ ձևական տեսակէտից կառավարութեան սնանկութիւնը պմբողջովին էր:

Սակայն երկու և կէս միլիարդ կորցնելու պերսպեկտիվի հանդէպ Ներսիսյան չէր կարող չյուզուել: Իսկոյն գումարւում է մի արտակարգ համաժողով, ուր և ընտրւում է այսպէս ասած պարտքերի պաշտպանութեան կոմիտէդ: Բոլոր պարտատէրերը, թէ օտարազգի և թէ տեղացիներ՝ վճռում են պահանջել որ հիմնուի մի կենտրոնական մարմին, որի հսկողութեան և կարգադրութեան պէտք է ենթարկուին Թիւրքիայի բոլոր եկամուտները: Ենթադրւում էր, որ տարեկան եկամուտի մի մասը կը գնայ պարտքերի որոշ մասի վճարման համար: Այդպէս էին կարծում Թիւրքիայի պարտատէրերը, բայց ինքը Թիւրքիան այդ ժամանակները այլ հարցերով էր զբաղուած, որոնք աւելի լուրջ և հրատապ նշանակութիւն էին ստացել նրա աչքում: Դա 1876 թ. անցքերն էին, որ տեղի էին ունենում Թիւրքիայի սահմաններում. մի կողմից Հերցեգովինեան և Բուլղարիան իրանց ապստամբութիւններով, Ֆրանսիական և գերմանական կոնսուլների սպանութիւնները Սալոնիկում, միւս կողմից Արգիր-Ազիզի գահընկեցութիւնն և սուլթան Մուրադի գահակալութիւնը, որին, հակառակ օրէնսդրութեան ու սովորութիւններին՝ փոխարինում է բռնի միջոցներով Արգիր-Համիդը:

Իրերի դրութիւնը աւելի ևս հեռուն գնաց և տեղի ունեցան խոշոր պատմական դէպքեր. այն է՝ ուսու-թրքական պատերազմը, Թիւրքիայի պարտութիւնը, Բուլղարիայի ազատութիւնը, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը, Բերլինի դաշնագիրը ևայլն ևայլն: Ներսիսյան հասարակական կարծիքը թէև սաստիկ բողոքում է Բուլղարիայում տեղի ունեցած թուրք գաղանկութիւնների դէմ, բայց այդ բողոքը հազիւ թէ այդ խիստ ձեւ ստանար, եթէ դրա ետևը չլինէր մի այլ պատճառ՝ այն է երկու միլիարդի կորուստը,

Մեր աշխատանքի ծրագրից դուրս է կանգ առնել այս բոլոր քաղաքական դէպքերի վրայ, որոնք վերջացան Բերլինի նշանաւոր դաշնագրով: Նոյն Բերլինի համաժողովում սկզբունքով ընդունուեց, որ Թիւրքիայի եկամուտների վրայ հսկողութիւն տնօրինուի եւրոպացիների կողմից: Սկզբում ճարահատուած, յետոյ ամենայն ուրախութեամբ Թիւրքիան ընդունում է եւրոպացիների աջակցութիւնը և հսկողութիւնը երկրի ֆինանսական հարցերում, ինչպէս և հարկահաւաքման և այլ հար-

ցերում Այդ բոլորը պաշտօնապէս հրատարակում է նշանաւոր «Մուհարէմի» իրադէում, որը մեկնակէտ է դառնում Թիւրքիայի յետագայ գոյութեան:

Ազգբում հաստատում է մի յանձնաժողով, որը այսուհետև զբաղուելու էր Թիւրք եկամուտների հարցով. նրա կարգադրութեան է յանձնուում նոյնպէս ժողովել Բուլղարիայի և Մոստենգրոյի տուրքերը:

Ռուս-թրքական հարցերը կողմնակի կերպով օգնեցին Թիւրքիային մի կերպ դուրս գալ Ֆինանսների քառասական դրութիւնից: Պարտատէրերը նախ և առաջ բաւականացան աւելի համեստ պահանջներով, ապա փոքրացրին և տոկոսի չափերը: Թիւրքիայի բոլոր պարտքերը, բացի Ռուսաստանին պատկանելիք պատերազմական տուրքից, իբրև գառանտիա ստացան կամ որոշ կոնցեսիաներ, կամ կառավարչական հարկեր: Այդպիսով եւրոպական կապիտալիստները համեմատաբար ազատուեցին, իսկ իրանց ստանալիք տոկոսը փոքրացրին մինչև մի տոկոս տարեկան. մի տոկոսից աւել Թիւրքիան անկարող էր վճարել. բայց եթէ մի տոկոս տալուց յետոյ մնար մի ինչ որ գումար—դա պէտք է գնար իբրև մայր պարտքերի վճարման (ամորտիզացիայի):

Մի խօսքով անծայր փոխառութիւնների շրջանը փակուեց «Հանրային պարտքերի վարչութեամբ», որը կառավարւում է պարտատէրերի ներկայացուցիչներից կամ «խորհրդով»: Այդ խորհրդին տրւում էր Թիւրքիայի եկամուտների հսկողութիւնը և անօրինութիւնը: Միւնոյն ժամանակ Թիւրք կառավարութեան տրւում է «խորհրդի» վրայ հսկելու իրաւունքը: Եւ կառավարութիւնը իրաւունք ունի միջամտել «խորհրդի» կարգադրութիւնների մէջ, եթէ միայն անհրաժեշտ է դառնում փոփոխել պետական հարկերի հաւաքման միջոցները և ձևերը:

Այդ է Թիւրք Ֆինանսների առաջին շրջանը: Եւ Մուհարեմի իրադէի օրից, այսինքն այն օրից, երբ Թիւրք տնտեսական-Ֆինանսական հարցերում միջամտում է Եւրոպան—ինքը Թիւրքիան մտնում է քաղաքական կեանքի մի նոր շրջան:

Բայց այդ նոր շրջանում Թիւրքիայի տնտեսական-Ֆինանսական կեանքը անխուսափելի կերպով պէտք է երկու տարբեր ձևերի մէջ ամփոփուէր: Առաջի ձևը—այն բոլորն է, ինչ կախուած է ուղղակի թրքաց Ֆինանսների մինիստրից, իսկ երկրորդ ձևը—այն բոլորը ինչ յենւում է Հանրային պարտքերի վարչութեան» վրայ: Առաջին ձևը—արեւելքում գործածուած հին սիստեմի քառասական մնացորդն է. երկրորդը՝ Ֆինանսների մի կազմակերպութիւն՝ երոպացիների կողմից յատկապէս արև-

եւքի համար յօրինած: Այս երկուսի մասին էլ մենք կը խօսենք առանձին առանձին. և միայն զրանից յետոյ կը պարզուի ժամանակակից Թիւրքիայի իսկական պատկերը:

Ռուբէն Բերքերեան

(Կը շարունակուի)

ՆՈՒՆԻՐ ՕՐ. N. N.

«Երանի, ով ձգտում է դէպի աստղերը»:
Մեծն Քրամսն

Դու անցորդի պէս քեզ միայն դգած,
Եւ որպէս ճամբորդ այս երկրի վրայ՝
Ազատ հայեացքով նայիր ամենքին.
Եւ անվերջ քայլէ՝ քու անյայտ ուղին:
Սիրտդ սրբազան վշտով թաթախիր,
Հեռաւոր ափեր գնա, թափառիր,
Անյազ որոնիր մի վեհ ընկերի,
Սիրէր, բայց սիրուն մի՛ լինիր գերի,
Սիրէր, բայց և թող, և նորից գնա՝
Մռայլ ու մենակ—աշխարհիս վրայ.
Հոգիդ մըրըրկէր խորի՛ն մտքերով.
Սիրտդ թող այրուի վսեմ երգերով.
Եւ երազ մի վառ, շքեղ, սուրբ և վեհ
Այս հողի երկրից հոգիդ թռցնէ.
Կարօտով ձգտիր աստղերին անշէջ
Եւ մեռիր աստղէ ոլորտների մէջ:

* * *

Անապատում, միրաժի մէջ մի բեղուին
Շողքն է տեսնում մի աղջկայ գեղեցիկ.
Եւ փնդռում է հոգեւտնց, տենչագին
Ծով-կարօտով այն աղջկան գեղեցիկ: